

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗАСУДЖЕНОГО: ВИЗНАЧЕННЯ І ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ

Романов М.В.,
к.ю.н., доцент кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розгляду правової природи дисциплінарної відповідальності засудженого. Автор визначає дисциплінарну відповідальність як один із видів юридичної відповідальності і доходить висновку, що стосовно засуджених вона не повинна мати додаткових каральних ознак. Автор підкреслює, що дисциплінарна відповідальність не повинна підсилювати кару, а лише передбачати негативні наслідки за конкретне правопорушення і вимірюватися його небезпекою для режиму відбування покарання.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність засудженого, юридична відповідальність, стягнення, дисциплінарна практика, дисципліна, правовий статус засудженого.

Romanov M.V. / ДИСЦИПЛИНАРНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОСУЖДЕННЫХ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ОБЩИЕ ВОПРОСЫ / Национальный юридический университет им. Ярослава Мудрого, Украина

Статья посвящена рассмотрению правовой природы дисциплинарной ответственности осужденных. Автор определяет дисциплинарную ответственность как один из видов юридической ответственности и приходит к выводу, что относительно осужденных она не должна иметь дополнительных карательных признаков. Автор подчеркивает, что дисциплинарная ответственность не должна усиливать наказание, а только предусматривать негативные последствия за конкретное правонарушение и измеряться его опасностью для существующего режима отбывания наказания.

Ключевые слова: дисциплинарная ответственность осужденного, юридическая ответственность, взыскания, дисциплинарная практика, дисциплина, правовой статус осужденного.

Romanov M.V. / DISCIPLINARY LIABILITY OF CONVICTED: DEFINITION AND GENERAL QUESTIONS / Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine

This article by Romanov M. it is devoted to the legal nature of the disciplinary responsibility of convicts. The author defines the disciplinary responsibility as a type of legal liability and concludes that with respect to the convicts, it should not have a punitive additional features.

As responsibility convict for violation of the mode of serving of punishment carries disciplinary character, in the article it is suggested to delimit her on the sign of public danger and harmfulness. An author examines all signs inherent to disciplinary responsibility on the whole and their presence is analysed in responsibility of convict. During consideration the differences of these two categories are educed.

In addition, it is set that the negative factors of adjusting of disciplinary responsibility of convict is absence of concept of breach of discipline, list of the most typical violations of the mode of serving of punishment.

As a conclusion an author recommends to set the system of violations, procedure of bringing in convict to disciplinary responsibility and to allot the convict rights participant of this procedure with possibility of appeal of the applied penalty.

The author emphasizes that disciplinary liability should not intensify punishment, and only include the negative effects for the particular offense, and measured its danger to the existing regime of serving the sentence.

Key words: disciplinary responsibility of the convicted person, legal liability, penalties, disciplinary practices, discipline, legal status of the convict.

Дисциплінарна відповідальність засуджених це один із найдійовіших інструментів впливу на їх поведінку. Вона ефективно працює стосовно порушників режиму, але може стати й знаряддям зловживань з боку персоналу колонії. Саме тому її врегулювання та вдосконалення є вкрай важливим та актуальним.

Питанням застосування до засуджених заходів стягнення та заохочення у різні часи приділяли увагу багато вчених. Останнім часом заходи стягнення були об'єктом розгляду В.А. Бадири, А.П. Геля, М.В. Романова, І.С. Яковець. Але, хоча позитивна критика висловлюється регулярно, необхідно констатувати, що будь-яких конструктивних змін у цьому напрямі майже не відбувається.

Розглянемо загальні питання заходів стягнення, які застосовуються до осіб, засуджених до позбавлення волі.

Перш за все необхідно згадати, що дисциплінарна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності, і тому їй притаманні всі її ознаки.

За прийнятим визначенням, юридична відповідальність – це різновид соціальної відповідальності, який закріплений у законодавстві, і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнавати примусове позбавлення певних цінностей, що йому належать [1, с. 133]. Дисциплінарна відповідальність – один із найбільш легких видів відповідальності. Але все одно він пов'язаний з інститутами державного примусу.

Отже, щодо ознак будь-якої відповідальності, зокрема дисциплінарної відповідальності засуджених, її атри-

бутивними елементами є: закріплення законодавством; позбавлення засудженого певних благ або цінностей; обов'язкове зазнавання засудженим обмежень, яке забезпечене інститутами державного примусу.

Спробуємо з'ясувати, чи всі вони наявні в інституті дисциплінарної відповідальності засуджених, як урегульовані і чи відповідають основним вимогам, які ставляться законодавством до механізму притягнення до відповідальності і можливостей захисту від звинувачень.

Настання дисциплінарної відповідальності для засуджених дійсно закріплене чинним кримінально-виконавчим законодавством. Так, статті 132-133 КВК України встановлюють перелік заходів стягнення, порядок їх застосування та посадових осіб, які правомочні накладати ті чи інші стягнення на засудженого. Отже, законодавець передбачає настання негативних наслідків для засудженого у разі порушення ним умов і порядку відбування покарання. Слід звернути увагу на те, що основною причиною притягнення до дисциплінарної відповідальності необхідно визнати вчинення засудженим дисциплінарного проступку. Останній, згідно з доктриною вітчизняного права, повинен мати всі властивості проступку. Це й протиправність, і винність, і караність. Але, крім цього, проступок повинен мати склад, ступінь небезпечності і завдавати шкоди певним правовідносинам. І відповідно до цих ознак і властивостей для засудженого можуть наставати негативні наслідки.

Кримінально-виконавчі правовідносини мають у цьому аспекті суттєві особливості. Основна проблема вини-

кає у зв'язку з визначенням того, що необхідно визнавати протиправністю в контексті кримінально-виконавчих правовідносин, тобто яке діяння слід визнавати таким, що порушує належний порядок існування і здійснення цих правовідносин. Кримінально-виконавче законодавство не містить визначення дисциплінарного проступку засудженого. Не містить воно й переліку таких проступків, а також порядку визначення ступеню їх суспільної небезпечності. Усе це призводить до того, що дисциплінарна відповідальність засуджених перетворюється на важіль маніпулювання засудженим, його статусом і навіть строком відбування покарання. Законодавець лише обмежується загальною вказівкою на те, що стягнення може бути застосоване до засудженого за порушення режиму відбування покарання. І хоча зазвичай дисциплінарна відповідальність має значно більш низький ступінь урегульованості, ніж інші види юридичної відповідальності, здається, що в кримінально-виконавчому праві доцільно визначити ці питання більш ретельно.

В іншому разі застосування до засуджених заходів стягнення набуває ознак виключно каральності та маніпуляцій і нерідко тягне за собою зловживання з боку персоналу колоній. Наприклад, непоодинокими є випадки, коли до засуджених за незначні порушення застосовувалися досить суворі стягнення. Вживання чаю поза межами їдальні або неохайний вигляд спального місця може привести до застосування до засудженого стягнення у вигляді поміщення до дисциплінарного ізолятора. Повторне вчинення такого «тяжкого» порушення може стати підставою для поміщення у приміщення камерного типу або, за певних умов, для переведення до установи іншого рівня безпеки.

Очевидно, що велика частина правовідносин у сфері притягнення засуджених до дисциплінарної відповідальності віднесена на розподіл посадових осіб адміністрації відповідної установи. Така ситуація нерідко дає підстави для тиску на засудженого.

Проблема ускладнюється тим, що вибіркоче, непропорційне застосування стягнень до засуджених є системним явищем, тобто нормою для кримінально-виконавчих установ. І хоча дисциплінарна відповідальність, як ми вказували вище, має високий ступінь диспозитивності щодо визначення складу порушень, єдиним, на нашу думку, засобом упорядкування цього питання в межах кримінально-виконавчих правовідносин є його врегулювання на рівні закону. Таке визначення надасть імпульс для окреслення й виділення найбільш типових порушень і допоможе відокремити ті діяння, які не досягають ступеню суспільної небезпечності дисциплінарного проступку. Крім того, можна буде розмежувати ті діяння, які тягнуть за собою більш сувору відповідальність, та ті, за які настає менш суворе.

Наступною ознакою є позбавлення засудженого певних благ. Згідно зі ст. 132 КВК України перелік стягнень є таким: попередження; догана; суворе догана; дисциплінарний штраф у сумі до двох мінімальних розмірів заробітної плати; скасування поліпшених умов тримання, передбачених статтями 138-140 і 143 КВК; поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб; поміщення засуджених, які тримаються в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, в карцер без виведення на роботу на строк до п'ятнадцяти діб; переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, крім засуджених, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, до приміщення камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців.

Як видно, фактично всі вони передбачають позбавлення засудженого того або іншого блага. Вони є більш або

менш болісними для засудженого. Тому можна дійти висновку, що ця ознака дійсно дотримана.

Ще одна риса – обов'язковість зазнавання засудженим обмежень. Звичайно, якщо особа позбавляється того або іншого блага, вона зазнає обмежень у тих суспільних відносинах, які пов'язані з відповідним благом.

І останнє – це забезпеченість дисциплінарної відповідальності механізмами державного примусу. Ця ознака є атрибутивною для будь-якого виду юридичної відповідальності. Не є винятком і дисциплінарна відповідальність засуджених. Державний примус полягає в процедурах застосування стягнень, в їхньому змісті та у наявній можливості посилення відповідальності у зв'язку з ухиленням засудженого від відбуття стягнень або повторного вчинення порушень.

Навіть із поверхового огляду законодавства видно, що складними моментами у регулюванні і застосуванні дисциплінарної відповідальності засудженого є: визначення поняття дисциплінарного проступку, окреслення типових порушень, встановлення адекватних і пропорційних заходів стягнення, а також надання засудженому можливості ефективно оскаржувати накладені стягнення.

Вважаємо, що для визначення дисциплінарного проступку основоположним є взяття до уваги наслідків проступку та ступеню його суспільної небезпечності. Залежно від цих «показників» усі порушення мають оцінюватися відповідно і тягти за собою пропорційні заходи впливу.

Автори Довідника для засуджених під порушенням вимог режиму відбування покарання розуміють свідоме протиправне діяння особи, засудженої до позбавлення волі, що посягає на правовий порядок відбування покарання, встановлений кримінально-виконавчим законодавством, права та безпеку інших осіб [2, с. 29]. І хоча наведене визначення містить, здавалося б, усі суттєві ознаки цього правового явища, все ж таки воно є незадовільним. Наведені положення не вказують на такі властивості дисциплінарної відповідальності засуджених, які були б притаманні лише їй і виокремлювали цей вид відповідальності серед інших. Якщо наведене визначення надати, скажімо, кримінальним правопорушенням, які посягають на порядок виконання кримінальних покарань, то воно цілком буде відповідати і цьому правовому явищу. Тобто це визначення «підходить» до відповідальності за будь-які правопорушення, об'єктом посягань яких є кримінально-виконавчі правовідносини. І тому у визначенні необхідно вказати такі ознаки дисциплінарної відповідальності засуджених, які б дали змогу відокремити її від будь-яких інших видів відповідальності.

Зазвичай розмежування кримінальних, адміністративних і дисциплінарних проступків (і відповідальності) здійснюється за такими критеріями:

- віднесення правопорушення до кримінального права у правовій системі держави;
- правова природа порушення;
- характер і ступінь суворості покарання, яке може понести правопорушник (Рішення у справі «Озтюрк проти Німеччини» від 21.02.1984, Рішення у справі «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» від 28.06.1984 та інші). [3, с.5]

Але ці критерії також мають багато суперечностей. Наприклад, віднесення порушення до кримінального права у правовій системі держави не дає змоги чітко розмежувати ці правові явища. Якщо взяти склад кримінального порушення, передбачений ст. 391 КК України, то ми побачимо, що в ній фактично йдеться про адміністративне правопорушення, яке за умови повторного його вчинення переслідується у порядку кримінального судочинства. На цю обставину неодноразово вказували вчені у своїх роботах [4, с. 425, 426]. Характер і ступінь суворості покарання також не дають однозначної відповіді на питання про можливість розмежування різних проступків, оскільки і

кримінальні покарання мають максимальну суворість, яка полягає у позбавленні особи свободи, і адміністративні санкції також знають такий вид стягнення, як адміністративний арешт, і дисциплінарна відповідальність засуджених має стягнення у вигляді «додаткового» обмеження волі порушника (поміщення в ПКТ, ДІЗО, карцер, одиночну камеру). Отже, цей критерій не є вирішальним.

Залишається критерій правової природи порушення. І тут ми вимушені будемо визнати, що цей «критерій» є тим, із чого ми почали, розглядаючи сутність дисциплінарної відповідальності засуджених. Тобто він знов ставить питання про правову природу явища. Напевно, єдиним, що може допомогти з'ясувати різницю між цими видами юридичної відповідальності, є ступінь суспільної небезпечності проступку. Здається, що дисциплінарні проступки мають мінімальну суспільну небезпечність і повинні оцінюватися в комплексі з іншими ознаками діяння. Серед них обов'язковими є: суб'єкт вчинення порушення; правовідносини, на які посягає порушення; безпосередні ознаки самого діяння (умови, місце вчинення, причини та інші).

Урахування всіх наведених ознак дасть змогу створити приблизну «модель» порушення. Це діяння, яке вчинюється лише засудженим, яке посягає на кримінально-виконавчі правовідносини, що розгортаються в процесі виконання-відбування покарання. Вчинюється такий проступок в несприятливих умовах суворої регламентації життєдіяльності особи.

Зрозуміло, що ступінь суспільної небезпеки (тобто небезпеки для суспільства в цілому) такого діяння значно нижчий, ніж у кримінальних або адміністративних проступків. Тому вважаємо, що дисциплінарна відповідальність за своєю правовою природою не може передбачати санкцій (заходів стягнення), які були б співставні за своєю тяжкістю з адміністративними санкціями і тим більше з кримінальними покараннями. Такий висновок дозволяє вести мову про заперечення в якості дисциплінарних санкцій усіх санкцій, які тягнуть за собою додаткові обмеження волі засудженого (поміщення у ПКТ, ДІЗО, карцер, одиночну камеру). Такі заходи впливу можуть бути застосовані лише у тих випадках, коли ступінь суспільної небезпечності проступку досягає рівня, аналогічного адміністративному правопорушенню. Але чи можна буде в такому разі вести мову про дисциплінарну відповідальність?

З урахуванням виявлених особливостей можемо навести таке визначення дисциплінарного проступку засудженого: це протиправне діяння спеціального суб'єкту (засудженого), яке посягає на кримінально-виконавчі правовідносини з приводу виконання покарань і за своєю правовою природою не має високого рівню суспільної небезпечності, за яке передбачені заходи дисциплінарного впливу, не пов'язані з посиленням карального (обмежувачого) впливу на засудженого.

Пропоноване визначення буде актуальним лише за умови внесення змін до чинного законодавства і виключення з переліку заходів стягнення тих, які передбачають посилення карального навантаження на засудженого, зокрема таких, як поміщення у ПКТ, ДІЗО, карцер, одиночну камеру.

Тепер необхідно звернутися до розгляду найбільш типових складів дисциплінарних проступків засуджених.

Серед них кримінально-виконавча практика виділяє такі:

- невиконання законних вимог адміністрації установи; суперечливе порушення, яке залишає надто широкий простір для суб'єктивного тлумачення його змісту та складу.

- виготовлення, придбання та зберігання заборонених предметів, виробів і речовин; зважаючи на наявність переліків предметів, які дозволяється мати засудженим усеїдини колонії, зміст і склад такого порушення нескладно формалізувати та виявити;

- необґрунтована відмова та умисне ухилення від праці; цей склад порушення викликає багато питань, оскільки праця є правом засудженого і тому карати за небажання користатися своїм правом не може визнаватися таким, що відповідає правовим підвалинам. Особливо важливим є критичне ставлення до такого порушення з огляду на те, що відмова від праці за певних умов може розглядатися як підстава визнання засудженого злісним порушником режиму;

- вживання, виготовлення, придбання та зберігання спиртних напоїв (у т.ч. саморобного виготовлення); це порушення дійсно може бути формалізовано та встановлено у разі його вчинення завдяки наявності критеріїв встановлення того, чи є напої спиртними. Складніша справа з напоями саморобного виробництва або з лікарськими засобами, які містять спирт як складову. Для з'ясування того, чи є такий напій (ліки) спиртним, необхідний кваліфікований висновок фахівця, який майже ніколи не отримують при розгляді питання про притягнення до відповідальності за таке порушення;

- азартні ігри; розгляд питання про те, чи є гра азартною дає можливість довільно тлумачити це поняття.

- створення та участь у конфліктних ситуаціях;

- порушення локалізації;

- дрібне хуліганство; цей склад порушення є одіозним, і в науці висловлювалося дуже багато думок із приводу того, чи варто використовувати поняття хуліганства як визначальне для притягнення до відповідальності.

Зрозуміло, що такий стан, коли майже будь-яке порушення оцінюється персоналом виходячи із суб'єктивної правосвідомості посадової особи, її обізнаності, ставлення до засудженого й інших індивідуальних і дуже випадкових факторів, не може бути визнаний належним.

І навіть наведений перелік порушень також не має нормативного характеру, а отже не є обов'язковим і не дає змоги усунути з процесу прийняття рішення про застосування стягнень безконтрольного суб'єктивізму посадових осіб ДПтСУ.

Ще однією проблемою постає сама процедура накладення на засудженого дисциплінарного стягнення. Вона врегульована ст. 134-135 КВК і передбачає дуже лаконічний процес, який беззаперечно закінчується застосуванням стягнення фактично без можливості його оскарження, а іноді й без можливості повідомлення засудженим будь-якого про його застосування.

На те, що така «регламентація» є неприйнятною, неодноразово звертав увагу Європейський комітет із питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК).

Цілоком співзвучні наведеним положенням і рекомендації (рекомендація (2006)2), які сформульовані в Європейських пенітенціарних правилах.

Цей документ передбачає, що дисциплінарні процедури мають розглядатися як надзвичайні заходи. Завжди, коли це можливо, адміністрація пенітенціарної установи мусить вдаватися до механізмів відновлювального правосуддя та медіації для врегулювання суперечок з ув'язненими або проміж них.

Дисциплінарним порушенням може вважатися тільки поведінка, яка може загрожувати внутрішньому порядку, режиму або безпеці. Як ми вказували вище, склад проступку повинен мати небезпеку для порядку, що існує в установі. Але що таке небезпека, який її ступінь і чи є небезпека, наприклад, у таких порушеннях, як куріння в неналежному місці, неохайний вигляд, неприбирання спального місця тощо? Усі названі діяння порушують встановлений порядок в установі. А питання щодо їх небезпечності, на нашу думку, повинні вирішуватися з урахуванням багатьох факторів, серед яких перше місце займає особа засудженого і результати індивідуальної роботи з ним.

Пенітенціарні правила вказують, що у національному законодавстві має бути визначено:

- дії або бездіяльність ув'язнених, які складають дисциплінарні провини;
- процедури, яких необхідно дотримуватися під час дисциплінарних слухань;
- види та тривалість накладених стягнень;
- органи, уповноважені накладати такі стягнення;
- доступ до оскарження та уповноважений на це орган.

Кримінально-виконавче законодавство визначає лише види стягнень та посадових осіб, які уповноважені їх накладати. Визначення дисциплінарного проступку та їх складу законодавство не містить. Відсутній також алгоритм застосування стягнень до засуджених і можливість та порядок їх оскарження.

Рекомендація окреслює основні моменти процедури притягнення засуджених до дисциплінарної відповідальності, наголошуючи на змагальному, всебічному, неупередженому та контрольованому процесі вирішення питання про застосування стягнень.

Серед них такі:

- повідомлення про будь-яке порушення компетентному органу, який проводить розслідування кожного випадку дисциплінарного проступку. Отже, повинен існувати орган, який розглядає справи про дисциплінарну відповідальність засуджених;
- наділення засуджених низкою прав у межах дисциплінарних процедур:
 - a. інформування засудженого про характер обвинувачень проти них;
 - b. мати достатній час та адекватні умови для підготовки свого захисту;
 - c. мати можливість захищати себе особисто або із залученням правової допомоги, якщо це потрібно в інтересах правосуддя;

d. мати можливість вимагати присутності свідків і заслуховувати їх або вимагати їх заслуховування від свого імені;

e. мати безкоштовну допомогу перекладача, якщо вони не розуміють мову, якою ведеться слухання, або не можуть нею спілкуватися;

– суворість будь-якого стягнення має бути пропорційною порушенню;

– покарання не повинне передбачати повну заборону контактів з родиною;

– ув'язнений, визнаний винним у дисциплінарному правопорушенні, повинен мати можливість оскарження в компетентному та незалежному вищому органі.

Як видно, вітчизняна регламентація не охоплює всіх окреслених питань. Зокрема, в Україні не існує спеціального органу, який би розглядав питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності; засуджений, щодо якого вирішується питання про застосування заходів стягнення, не наділений правами на отримання інформації про проступок, не надається можливість користуватися правовою допомогою та інше.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що концепція притягнення засуджених до дисциплінарної відповідальності повинна бути переглянута. По-перше, необхідно визначити, що таке дисциплінарний проступок засудженого, по-друге, наділити засудженого правами в межах дисциплінарних процедур, по-третє, встановити жорсткий контроль за співрозмірністю порушення і стягнення, яке за нього призначається, по-четверте, надати засудженому ефективні способи оскарження дисциплінарних стягнень.

Вказані зміни дозволять створити умови для більш або менш адекватного реагування на порушення режиму відбування покарань і підвищення рівню правосвідомості засуджених, а також унеможливить використання дисциплінарної практики як засобу тиску та маніпулювання засудженими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – 6-е вид. – Х.: Консум, 2002. – 160 с.
2. Довідник для засуджених. – Луцьк: Волинський університет, 2009. – 120 с.
3. Банчук О. До питання про критерії розмежування адміністративних правопорушень і злочинів / О. Банчук // Юридичний вісник. – 2009. – 21–27 листопада. – № 47 (751). – С. 5.
4. Гель А.П. Про необхідність декриміналізації ст. 391 КК України / А.П. Гель // Дотримання прав людини у пенітенціарній системі України. – 2015. – С. 424–432.